

Відгук

офіційного опонента про дисертаційну роботу
**«Російське складне речення
в когнітивно-дискурсивному висвітленні
(на матеріалі усної науково-професійної комунікації)»**

Палатовської Олени Володимирівни,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук
зі спеціальності 10.02.02 – російська мова

Ще у 2014 році нам в одній зі своїх статей доводилося констатувати: «Поринувши у царину когнітології, предметом дослідження якої є когніція, тобто взаємодія систем сприйняття, представлення й продукування інформації у слові, представники цієї сфери, за відсутності наукового лідера, самотужки повинні визначатися, на яких позиціях вони перебувають стосовно таких засадничих понять, як сутність мови, її взаємодія з дійсністю, мисленням, свідомістю, логікою, мовленням, чи керуються вони у своїх пошуках теорією «лінгвальної відносності», чи заперечують її...» [Лучик А. А. Українське зіставне мовознавство: стан і перспективи. *Мовознавство*. 2014. № 6. С. 35]. І далі: «Питання лінгвокогнітивістики, мовної картини світу потребують відповіді, а отже теоретичного обґрунтування, наукових дискусій, щоб принаймні можна було встановити, що є базою наукових пошуків, у межах якої школи вони здійснюються, як вони працюють на розбудову вітчизняної науки, яка їхня кінцева мета» [Там само, с.35-36].

Сьогодні із задоволенням можна констатувати, що кількість робіт в Україні з когнітивної лінгвістики переросла у їхню якість, зокрема це стосується галузі синтаксису. До останніх належить і дисертаційне дослідження «Російське складне речення в когнітивно-дискурсивному висвітленні (на матеріалі усної науково-професійної комунікації)» Олени Володимирівни Палатовської, яку, беззаперечно, можна вважати лідером когнітивних синтаксичних студій у вітчизняному мовознавстві.

Зазначена праця складається зі словника когнітивної термінології, вступу, чотирьох розділів, висновків, списків використаної літератури, джерел

ілюстративного матеріалу, чотирьох додатків. Загальний обсяг роботи складає 449 сторінок, де основний текст дисертації викладено на 347 сторінках.

У вступній частині роботі коректно представлені усі необхідні для цієї частини роботи структурні підрозділи. Тут науково аргументовано подається актуальність дослідження, встановлюється його теоретико-методологічна база, формулюється гіпотеза дослідження та його мета, чітко ставляться завдання, описується об'єкт, предмет, матеріал наукових пошуків, визначаються методологія й методи, необхідні для зазначеної дослідницької діяльності, висвітлюються наукова новизна, теоретична і практична значущість одержаних результатів, виокремлюються дев'ять положень, винесених на захист. Подання всіх цих підрозділів практично не викликає жодних заперечень, хоча незначної корекції, на наш погляд, потребує підрозділ «Методи дослідження».

Так, на с.38 до видів психолінгвістичного експерименту Олена Володимирівна відносить трансформаційний метод, хоча, як відомо, цей метод, сформований З. Харрісом ще у 50-х роках минулого століття, є методом представлення синтаксичної структури речення за допомогою невеликої кількості правил перетворення. Також хотілося б побачити розгорнену дефініцію когнітивно-дискурсивного методу, який дослідниця вважає провідним у своїх наукових пошуках (можливо, цю номінацію варто було б внести до словника когнітивної термінології, запропонованого на початку роботи). Зокрема, йдеться про те, чи вважає авторка роботи цей метод власне тим, який дозволяє виокремлювати когнітивну лінгвістику в окрему галузь мовознавства, адже через відсутність власного методу когнітивній лінгвістиці відмовляють у праві на існування навіть такі поважні науковці, як В. Б. Касевич, який зазначає, що, не маючи ні нового об'єкта дослідження, ні навіть методу «правомірно вважати, що когнітивної лінгвістики не існує» [Касевич В. Б. О когнитивной лингвистике. *Общее языкознание и теория грамматики. Материалы чтений, посвященных 90-летию со дня рождения С. Д. Кацнельсона.* Санкт-Петербург: Наука, 1998. С.20].

У розділі 1 «Теоретико-методологічні засади вивчення складного речення в когнітивно-дискурсивному аспекті» (с. 47-109) пропонується коротка історія

розвитку когнітивної лінгвістики, описується її міждисциплінарний характер, зв'язок із такими науковими галузями, як психологія, психолінгвістика, соціолінгвістика, нейролінгвістика, комп'ютерні науки тощо. До речі, Оленою Володимирівною досить вдало використовуються здобутки, в тому числі опрацьовані терміни суміжних дисциплін, для розв'язання завдань пропонованого дослідження. Протягом століть лінгвістика відчувала комплекс перед фізико-математичними, хімічними, біологічними, економічними науками, де здійснювались відкриття, варті уваги всього людства. Завдяки таким роботам, як аналізоване нами сьогодні дисертаційне дослідження, лінгвістика припиняє бути допоміжним матеріалом для пріоритетних наукових галузей. Тут, швидше, йдеться про те, як можна застосовувати результати інших наукових галузей для «відчинення вікна» до таємниць людського розуму, обстежуючи мову під кутом зору власне методології лінгвістичних досліджень.

При цьому, на наш погляд, несправедливим є нарікання на працю Ф. де Соссюра, у якій він нібито ізолює поняття мови і мовлення, тексту як статичного продукту і мовленнєвої діяльності суб'єкта (с. 59), думка про що є поширеною не лише на теренах колишнього Радянського Союзу, а й у західному мовознавстві. Проте у світлі сучасних системних досліджень нововиявлених автографічних матеріалів Ф. де Соссюра, здійснених харківським науковцем О. Просяник, відбулася ревізія традиційного розуміння фундаментальних положень наукової концепції Ф. де Соссюра, зокрема і його уявлень стосовно співвідношення мови й мовлення. Так, наприклад, дослідниця висновковує: «Саме через таке гегельянсько-марксистське чи аристотелівське розуміння мови й мовлення виник один із найчастотніших і найстійкіших закидів на адресу Соссюра – ідея відриву мови від мовлення. Соссюр багаторазово підкреслював, що мова існує завдяки мовленню (виникає й розвивається у процесі мовленнєвої інтеракції) і лише для мовлення (потрібна як інструмент творення такої інтеракції). Водночас мовлення може існувати лише завдяки знаковим відношенням і граматичним правилам мови. І все ж теза про «відрив мови від мовлення» (завдяки інтерпретації А. Сеше й Ш. Баллі) стала загальноновизнаною й повторюваною майже в кожному підручнику та

словнику» [Просяник О. Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2018. С. 100].

У другому розділі «Питання теорії складного речення в контексті зміни наукових парадигм» (с. 110-193), аналізуючи знакові у галузі синтаксису роботи представників логіко-граматичного, структурно-семантичного, семантичного, комунікативно-функційного напрямків, дослідниця поступово переконує читача у необхідності пізнання цього рівня мовної системи з позиції когнітивно-дискурсивного підходу. Нею чітко встановлені чинники, з урахуванням яких повинно здійснюватися таке дослідження, й окреслена програма наукових пошуків. Абсолютно погоджуємося з Оленою Володимирівною у тому, що антропоцентричний напрямок не повинен протиставлятися традиційному і не є його заміною, а, навпаки, логіко-граматичний або структурно-семантичний синтаксис слугують теоретичною базою, на якій розвиваються сучасні синтаксичні теорії. Як бачимо, йдеться про спадковість лінгвістичних досліджень із тією трансформацією поглядів, яку вимагають сучасні реалії. З-поміж революційного й еволюційного підходів у лінгвістиці дослідниця явно обирає останній.

У зв'язку з цим постає запитання: чому у назві розділу йдеться про зміну наукових парадигм, оскільки останнє пов'язують із радикальними змінами світогляду? Хоча у першому підрозділі першого розділу досить ґрунтовно виписані поняття наукової парадигми, випадки зміни парадигм, на жаль, не чітко окреслене розуміння того, чи відбувся сьогодні перехід у інший вимір наукових пошуків (якщо так, то які факти засвідчують це), чи працюємо ми і далі в межах визначеної парадигми.

Хотілося б також уточнити одне зі спостережень дослідниці, власне, про те, що у лінгвістиці пострадянського простору когнітивні дослідження зачепили насамперед лексичний пласт східнослов'янських мов (с. 180). Переважно такі погляди є справедливими, проте в українському мовознавстві когнітивні підходи до синтаксичних одиниць ще у середині минулого століття закладав фундатор загальної теорії речення і природи слов'янського речення О. С. Мельничук. Його пошуки у сфері синтаксису дозволили здійснити такі

висновки, які стали передтечею того, що ми сьогодні називаємо когнітивним синтаксисом (Пор. праці: Мельничук О. С. Видозміни оформлення речень непрямої модальності в історії української мови. *Слов'янське мовознавство*. Київ, 1958. С. 120-163; Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.). Учений констатував: «Всебічне наукове висвітлення живої мови... не охоплюється традиційними розділами описового курсу мови – фонетикою, морфологією, словотвором, синтаксисом, лексикологією і фразеологією. Цей курс потребує безпосереднього доповнення розділом, у якому має розглядатися проблематика теорії мовних актів і дискурсу, а також психолінгвістичних і когнітивних аспектів мовлення» [Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства. *Мовознавство*. 1997. № 2 - 3. С. 19].

У третьому розділі «Складне речення в усній науково-професійній комунікації: породження і сприйняття» (с. 194-300) акцентується увага на об'єкті дослідження, фактичному матеріалі, який, на нашу думку, дібраний із великим науковим смаком. Дослідницею обстоюється думка про те, що мінілекції з різних наукових галузей як новий жанр науково-професійного дискурсу стають репрезентативним матеріалом для вивчення проблем породження та сприйняття усного мовлення, що, очевидно, важко заперечувати. Погоджуємося з аргументами дослідниці і стосовно того, що жанри монологічних висловлювань у координаті «підготовленість – спонтанність» не мають чітких меж, тому науковий монолог без опертя на писемний текст характеризується значним ступенем спонтанності і може використовуватися для вивчення реалізації усного дискурсу. Абсолютно правомірно з наданням певних аргументів вважає Олена Володимирівна і первинність усного мовлення стосовно писемного, хоча щодо міркувань дослідниці можна внести певні корективи, які стосуються хронологізації розгляду цього питання. Так, на с. 211 автор стверджує, що, починаючи з 80-х років дослідники все частіше порушують питання про фундаментальність усного мовлення. Проте ця проблематика цікавила науковців віддавна, власне, відтоді, коли письмо увійшло у життя настільки міцно, що забули, що було

первинним (очевидно, про це пам'ятають безписемні народи). Знаходимо ці положення і у класичних працях мовознавців, зокрема і у Ф. де Соссюра, який завдання лінгвістики, передовсім, бачив у тому, щоб встановити систему звуків, а пізніше порівняти її із системою знаків, призначених для зображення звуків [Див. Просяник О., зазн. праця, с. 96].

У цьому ж розділі обґрунтовано, описано і послідовно застосовано авторську методику комплексного когнітивно-дискурсивного аналізу складних речень у науково-професійному дискурсі. Варто відзначити, що останнє, тобто застосування цієї методики, з одного боку, надає корисні практичні результати дослідження і можливості їхнього теоретичного узагальнення, з іншого – слугує достойним зразком для подальших обстежень синтаксичних одиниць із позицій когнітології. Підтвердженням висловленому є і коректно використаний статистичний метод дослідження, проведений дослідницею експеримент у колі студентської аудиторії в умовах, коли ці підходи до пізнання мови, на жаль, відсутні на периферію наукових досліджень.

Одним із результатів аналізу фактичного матеріалу, проведеного експерименту стало встановлення факту того, що у досліджуваних науково-професійних дискурсах значно переважають складні речення, зокрема складнопідрядні. Хотілося б знати, у чому полягає причина такого розподілу синтаксичних одиниць. Чи пов'язане це з семантичними властивостями дієслова-присудка у головній частині речення, адже, як встановив свого часу О. С. Мельничук, розвиток складнопідрядних конструкцій міг йти від тих складних речень, які містили дієслова знання – мислення, говоріння – демонстрації, чуттєвого сприйняття, деяких психічних процесів [Див. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення, с. 245], чи, можливо, з прагненням носіїв мови до якомога чіткішого висловлення думки без можливості перепитування і додаткових пояснень?

Запропонована Оленою Володимирівною методика обстеження усного дискурсу повною мірою застосована й у четвертому розділі дисертаційного дослідження «Російське складне речення в аспекті теорії прототипів: когнітивні інваріанти та механізми їхньої актуалізації у спонтанній комунікації» (с. 301-

367), у якому автор прагне проникнути у когнітивну граматику носіїв мови за допомогою прототипного підходу. Представлення прототипів складного речення тут, як, до речі, і у низці наших робіт при описі лексичної семантики, здійснюється за допомогою встановлення їхнього ядра і периферії після аналізу вживання частотності вживання тієї чи тієї синтаксичної одиниці. Результати такої роботи, яка є надзвичайно копіткою і потребує чималих зусиль, сприяють, як нам відомо, найдостовірнішим і абсолютно коректним узагальненням. Це ми і спостерігаємо в аналізованому дослідженні, наочним підтвердженням чому слугує і низка таблиць та діаграм. Тому не викликають сумнівів висновки дослідниці про те, що вершиною складного речення є засіб зв'язку, а також встановлення конкретних представників останнього і надання статусу доміантних та периферійних окремим із них, з-поміж яких виділяються прості і складені сполучники.

Власне, останнє і викликає запитання: чому, на думку Олени Володимирівни, до репертуару ядерних прототипних засобів зв'язку у складних реченнях потрапляють складені сполучники, оскільки, як відомо, в історії формування цього класу одиниць лежать саме прості їхні структури. Яка перспектива появи у ядерній зоні інших типів подібних утворень, що в наших дослідженнях ми кваліфікуємо як сполучникові еквіваленти слова?

Загальні висновки, що містять абсолютно обґрунтовану перспективу таких досліджень, як і висновки до всіх розділів, повною мірою відповідають змісту дисертації. Список використаної літератури є достатнім (509 позицій і використаних джерел ілюстративного матеріалу – 27 позицій).

Отже, аналізоване дисертаційне дослідження, яке є новаторським, комплексним, завершеним, актуальним, має загальнотеоретичне і прикладне значення. Впевнені, воно стане вагомим внеском у пізнання дій мовного механізму, тенденцій розвитку мовної системи та буде достойним зразком для подальшого розвитку когнітивного синтаксису в Україні. Зроблені ж вище побажання носять здебільшого рекомендаційний або частковий характер і не впливають на загальну високу оцінку рецензованої праці.

Дисертація, її автореферат, кількість публікацій (41 позиція) та апробацій (участь у 34 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, як в Україні, так і за кордоном) повністю відповідають вимогам «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами).

Сказане дає підстави для висновку про те, що автор дослідження «Російське складне речення в когнітивно-дискурсивному висвітленні (на матеріалі усної науково-професійної комунікації)» Палатовська Олена Володимирівна заслуговує присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова.

Офіційний опонент доктор філологічних наук,
професор кафедри загального і слов'янського
мовознавства Національного університету
“Києво-Могилянська академія”

А. А. Лучик

